

Др Иван КУСТУДИЈА

НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ И ИЗВАЊЦИ

Црногорска историја друге половине 19. вијека и прве двије деценије 20. вијека сва је у знаку Николине личности, најприје као књаза (1860-1910) и потом као краља (1910-1918). Био је најважнији усмјеравајући чинилац, персонификација Црне Горе, њен идеолог, неприкосновени вођа и самодржац у најбурнијем и истовремено најдраматичнијем периоду њеног развитака. О овој значајној личности црногорске националне историје треба рећи истину. О њему треба говорити отворено и без политичких и идеолошких предрасуда, избјегавајући глобификовање или потцјењивања и ниподаштавања његове личности. Како би рекао Амијан Марцелин „историчар који свјесно прећуткује догађаје, врши исто тако свјесну обману, као онај који пише о ономе што се није догодило”. У освјетљавању његовог живота и дјела често се није полазило од два основна става – времена и простора и историјских околности у којима је живио и стварао. Знаменити писац у 1. вијеку наше ере Плутарх је рекао: „Сваку радњу треба оцјењивати према околностима у којима се она врши”. Када се анализирају историјске околности о којима је ријеч, и унутрашњи и спољни фактори који су утицали на њих, онда произлазе питања би ли Црна Гора била без њега таква каква је била и би ли он био такав да она није била таква. Узајамни односи и историјске околности међусобно су утицали да историја има утицај на формирање личности, а и личност има утицаја на историјске токове.

О Николи I Петровићу постоји огромна историјска грађа и обимна и разноврсна литература. Ту су, поред осталог, новински чланци и полемике, изјаве страних државника, политичара и књижевника; монографија о Црној Гори његовог времена; његова писма владарима, политичарима, књижевницима и ових њему; његови говори и прокламације; његови мемоари и пјесничка дјела; пјесме, приповијетке и романи о Црној Гори и о њему – југословенских и страних књижевника; црногорске народне пјесме и анегдоте и др. Ова литература одражава два временска периода која су оштро разграничена и препознатљива крупним промјенама спољнополитичке ситуације. Први период од 1860. до 1903. је период хваљења без резерве, у другом од 1903. па даље приказиван је претјерано критички, често неаргументовано.

У првом периоду Николине владавине Црна Гора је импресионирала савременике ратним подвизима и њеним свестраним напретком: 1861/62. ослободилачке активности у сусједној Херцеговини и херојска одбрана у рату са Турском; војна и материјална помоћ херцеговачком устанку 1875. године; славне побједи 1876-78. код Острога и на Вучјем долу, на Фундини, око Никшића и Бара и др. Послије Берлинског конгреса 1878. године изградња вароши и мреже путева и мостова, учвршћивања законитости у духу народних правних обичаја, десет пута увећан број основних школа и отварање неколико средњих, отварање културних институција, развој медицинске дјелатности, покретање листова и часописа и др. – били су повод да Црну Гору и њеног владара хвале: Српске новине у Војводини и Далмацији, у Загребу хрватски „Обзор”, стране нарочито руске. Ријечи дивљења и похвале изражавали су истакнути политичари и државници: Светозар Милетић, Штросмајер, Гледстон, руски цар. Њима су се придруживали југословенски књижевници: Јован Јовановић Змај, Јакшић, Ненадовић, Костић, Шантић, Матавуљ, Игњатовић, Сундечић, Каћански, Левстик, Ашкерц, Осман Ђикић и други. Ту су били и страни књижевници: Бугарин – Иван Вразов, Чех – Холечек, Енглец – Тенисон и други, као и сликари: Паја Јовановић, Влахо Буковац, Јарослав Чермак и други. По њима је Никола I Петровић најпопуларнији владар Европе, познат и признат несразмјерно снази и међународном значају Црне Горе.

Црногорску ратничку и слободарску славу опјевали су многи страни државници и пјесници. У својим пјесмама назвали су Црну Гору „тврђавом слободе”, док је Његош назвао „гнијездом јуначке слободе”. Поводом рата познатог под именом „Друга Омер-пашина војна” 1862. године Ђура Јакшић је написао своју чувену пјесму „Падајте браћо”, а освједочени пријатељ Црне Горе Јован Јовановић Змај у познатој пјесми „Рањеници”, коју је написао 1862. године, поред осталог каже: „Спустила се бела вила; хладној стени Горе Црне; раширила златна крила; рањенике да огрне”. Идуће 1863. године он своју поетску апотеозу Црној Гори подиже још више у другој лијепој пјесми „Крст”, коју завршава: „Пева сестра, пева мајка; све је чило, живо – Црна Гора, света земљо; бог те је целиво”. О славним биткама и побједицама на Вучјем долу, Фундини и другим бојиштима далеко се проноси глас о црногорској побједи. Пјесници пјевају о њој, црногорског књаза називају „царем јунака”. Љуба Ненадовић пјева: „Књаз Никола царе није; ко краљеви други што су; као ор'о он се вије; кад се за њим војска осу”. Одушевљен црногорском побједом на Вучјем долу бугарски пјесник Иван Вразов пише пјесму „Черна Гора”, у којој између осталог каже: „Сиромашна земљо; имаш народ го; ал можеш гордо рећи; има Вучји До; двадесет Термопила; на стијењу је твом; пред јунаштом твојим; Спарта би се скрила; и Ахилес с њом”. Горди Енглец Тенисон дивио се црногорском јунаштву, а најбољи израз тог дивљења јесте његов чувени сонет „Апотеоза Горе”. У свим овим биткама књаз Никола је учествовао у првим борбеним редовима командујући – „Напријед, за мном”. У тим бурним догађајима један од црногор-

ских војвода је савјетовао књазу: „Да причува своју главу и да је склони за стечену до сада славу”. Књажев одговор је био: „А шта би ми рекли људи?! – књаз Никола сад се чува; у најљепше доба борбе; кад гром руски Балкан грува!; е, баш сад ко се чува; тај народа вриједан није; куд би понос мој се дио; момак а књаз да се крије!; а божја ти вјера нећу; што ће бити, нека буде! мјесто ми је, војеводо; међ' јунаке и међ' људе!; данас рате два народа; двије вјере и два цара; мене треба да представим; црногорског господара”. Никола I Петровић много пажње посвећивао је ратничкој Црној Гори. Поносио се њеном храброшћу. Говорио је: „Да ми сва војска има само једна прса, као што има једно јуначко срце, онда би било доста један орден за сву њу”.

Никола I је, дакле, у овом периоду, представљен као умно даровит, вишеструког дара, динамичног и проницљивог духа, јаке воље и велике амбиције, као државника, политичара, ратника и војсковође, и као плодног писца.

Други период владавине Николе I Петровића од 1903. године представља период напада на њега, грубих и неоснованих осуда. То је везано за долазак на пријесто Србије Петра I Карађорђевића и на власт Радикалне странке Николе Пашића. То је почетак клевета и обмана, при чему се врло често не бирају средства да се постигне циљ. Циљ је ипак био доказати без доказа да је Никола I Петровић против уједињења Србије и Црне Горе, да је деспот, да тирјански сатирије „демократски покрет у Црној Гори” и друго. Пише се и пјева против Николе и организују конкретне завјере и бомбашке афере. На књаза су се окомиле српске новине у Аустрији, хрватске, чешке, руске, француске. Та, може се слободно рећи, хајка била је спласнула или привремено прекинута за вријеме балканских и Првог свјетског рата. Пише се, ипак, у савезничким гласилима да је Црна Гора у Првом свјетском рату само формално ратовала, да је краљ Никола био у војном споразуму с Аустро-Угарском, да је водио аустрофилску политику и да је 1915. године издао домовину и савезнике. Касније, последице 1918. године, напади на Николу I Петровића настављени су још већом жестином из пера публициста и историчара. Ево какву је наредбу добио Драгутин Милутиновић, командант Јадранских трупа, 21. октобра 1918. године у Скопљу од регента Александра Карађорђевића: „Вама је осигуран чин генерала, јер сте то и раније заслужили. При раду у Црној Гори немојте бити мека срца. Краљу Николи треба забранити долазак у Црну Гору, по сваку цијену, па ма употребили и крајња средства”.¹ Сувишно је говорити колико је великосрпски историчар Владимир Ћоровић, ректор Београдског универзитета, у својој „Историји Југославије”² и

¹ Архив Српске академије наука, заоставштина генерала Д. Милутиновића, Забиљешка о догађајима у Црној Гори, стр. 2.

² Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933, 364, 365, 354.

свом дјелу „Уједињење”³ омаловажавао црногорски допринос у Првом балканском и свјетском рату. На жалост, није био усамљен. Право је чудо, или више од тога, како су поред Владимира Ђоровића, Станоје Станојевић, Стеван Јаковљевић у „Српској трилогији”, наш историчар Андрија Лубурић у књигама „Документа I” и „Документа II”, писали о Црној Гори и Црногорцима у Првом свјетском рату. Када се све ово има на уму, пада у очи упозорење које је упутио прота Матеја Ненадовић Сими Милутиновићу – Сарајлији, који је одлучио да пише историју Србије: „Ако успишеш истину, изгубићеш главу, јер ће те посјећи господар Милош, ако успишеш лаж, глава ће ти остати, али ћеш изгубити част – чест”. Највише публицистичке отрови против Николе I испуштали су Јован Ђоновић, Марко Даковић, Јован Ђетковић и други. Саучесник је и Сима Матавуљ, дугогодишњи становник Црне Горе, изваџац, који је написао сатиричну приповијетку – квазисатиру о књазу Николи „Десет година у Мауританији”. Забрањиване су књиге које су афирмисале Петровиће, посебно Николу I. Књига Милутина Д. Нешића⁴ била је забрањена само због тога, што је у њој била и ова реченица: „Послије неумрле династије Немањића, највише су задужили српство славом увенчани Петровићи – „Ђегуши”. Круну крајне дрскости и нетачности у односу на Николу I изразио је Михаило Лалић у роману „Ратна срећа”, гдје поред осталог каже: „Док је у другим земљама Европе све нормално (!!!) у Црној Гори влада, стари тирјанин, целат, није признавао ничије интересе осим својих”... „једном ријечју – комплетно назадан тип, у сну се не уснио”.⁵ Књаз Никола није ни близу био такав, он није укидао слободу. Љуба Ненадовић, његов савременик, је записао: „У Црној Гори све је допуштено што је уљудно, а људи знају што је уљудно”.⁶

Било је покушаја да се бар декларативно заустави омаловажавање и ниподаштавање Николе Петровића, па као примјер имамо изражене ријечи Марка Даковића, забиљежене у часопису „Нова Европа” за 1923. годину, гдје се каже: „Краљ Никола је српски говорио, али није српски мислио, српски је пјевао, али није српски осјећао”. Он је савјетовао да се „штеде изрази против краља Николе”. Касније је било покушаја да се коригују раније дати судови, али још више да се прихватају стари у још оштријој форми. Оно што су написали др Димитрије Димо Вујовић, Саво Брковић, Бранко Бањевић, и још неки, представља на неки начин корекцију ранијих судова, а понегдје и њихову потврду.

³ Владимир Ђоровић, *Уједињење*, Београд, 1928, 86.

⁴ Историјски записи, 1951, XXIV, 419.

⁵ Михаило Лалић, *Рајина срећа*.

⁶ Љ. Ненадовић, *О Црногорцима*, Цетиње, 1875, II.

Одбацујући најгору методу у науци, посебно историјској – метод фалсификовања, било би потребно коначно аргументовано и научно утемељено одговорити на неколико питања, као што су: да ли је Никола Петровић радио против уједињења Црне Горе и Србије и за какво је био уједињење; да ли су буржоаско-династичке диверзије из Београда против Николе I биле у интересу српског и црногорског народа; да ли је Никола I методама и средствима конзервативног тирјанина гушио „напредни демократски покрет” у Црној Гори, или је пак користио адекватна законска средства; да ли је деспотском влашћу кршио слободу црногорског народа, деградирао част и карактер Црногораца, или је слободу, право и понос народа као светињу чувао и учвршћивао, и на крају, да ли је био сметња економском и културном препороду Црне Горе и Црногораца.

Дакле, период владавине Николе I Петровића је посебно раздобље у црногорској националној историји. То је период и рата и мира, у коме су извршене значајне привредне, политичке, културно-просвјетне и друге промјене. Извршен је, дакле, један свеукупни препород. За остваривање свеукупног програма препорода Црне Горе добро су долазили сви градитељи и учесници. Црна Гора стицајем разних историјских околности није имала оспособљене домаће кадрове за разне области изградње и препорода Црне Горе. Она је морала бити отворена. У њој је било утемељено схватање да култура и просвјета не могу бити периодичне већ сталне, не могу бити свечарске и парадне, већ радне. Све су ове биле мјере зрелости духа у Црној Гори тога доба. Значајан допринос културно-просвјетном препороду дали су извањци – ствараоци који су из других крајева долазили у Црну Гору. Многи су долазили по позиву и по препорукама. Неке је лично позивао књаз, неке је позивао посредно, а неки су позивани по овлашћењу књаза и по налогу црногорске владе. Има случајева да су и они један другог препоручавали. Неки од њих су се задржавали у Црној Гори краће, неки дуже, а неки доживотно. Били су различитих образовања и политичких погледа: учитељи, наставници, професори, новинари, књижевници, пјесници, правници, урбанисти, љекари, пољопривредни стручњаци и др. Мотиви њиховог доласка били су различити: многи су прогањани из својих средина, били су стијешњени на тим просторима за стваралаштво и афирмацију, љубав према Црној Гори и њеној витешкој традицији, материјалне потребе и друго. Они су у Црној Гори обављали разне радне задатке, било као високи државни функционери, државни чиновници, уредници листова и часописа, директори – ректори и професори средњих школа, учитељи и школски надзорници, директори здравствених и културних установа, васпитачи на двору и др. О њиховом раду и доприносу може се доста сазнати из ондашње штампе, периодике, статистичких извештаја, из њихових дјела, као и из дјела о њима. Потребно их је појединачно и у цјелини изучити да би се сагледала национално-политичка повезаност југословенских народа, дубока прожетост њихових култура и ослободилачких стре-

мљења. Много је питања када су у питању извањци, на које треба одговорити: општи и лични мотиви који су утицали на њихов долазак, шта је утицало на њихово крађе, дуже или доживотно задржавање – боравак у Црној Гори, њихов појединачни и заједнички стваралачки допринос на разним секторима културно-просвјетне дјелатности, колико су ствараоци нових облика културно-просвјетне дјелатности, колико су и како постојеће облике осавремењавали и развијали, како су схватили и прихватили потребе Црне Горе и услове у њој, како су се уклапали у постојеће токове културно-просвјетне дјелатности, како су се и колико прилагођавали условима и начину стварања, како су прихватили средину и како су прихватили од ње, како су прихватили функције које су им повјераване и како су Црногорци гледали на то, итд. итд.

Најпознатији извањци ствараоци у периоду о коме је ријеч били су Љуба Ненадовић „Србо”, Јован Сундечић „Љутица”, Милан Костић, Симо Поповић „Шишо”, Божо Новаковић, Илија Беара, Јован Павловић, Јово Љепава, Стево Чутурило, др Лаза Костић, Сима Матавуљ, др Валтазар Богишић, Луко Зоре, плејада врских учитеља, публициста и пјесника (Пелагић, Каћански, Змај), лекара, и других здравствених радника, урбаниста, пољопривредних стручњака и др.

Љуба Ненадовић се у дјетињству и у раној младости интересовао за Црну Гору, за њене људе и њену историју. Он је доста слушао о јуначкој историји Црне Горе и њеног народа у свом дому, од свог оца, а доста је у дјетињству и читао о црногорском јунаштву. Све је то побуђивало његове жеље и интересовање да посети Црну Гору. Први пут је дошао у Црну Гору децембра 1857. и задржао се свега три мјесеца. Можда је овај долазак везан са молбом књаза Данила српској влади да му пошаље професора за српски језик. По одласку Ненадовић је водио преписку са књазом Данилом. Из сваког писма провија љубав према Црној Гори, па каже, између осталог, „поздрављам и љубим сваки твој камен који је обливен крвљу јуначком”. „Доћи ћу тамо, макар рибу ватао, па се ранио, али само да живим међу јунацима”. Дошао је поново у Црну Гору 1861. и кратко се задржао. Симо Поповић у својим мемоарима говори о Ненадовићевом доласку у Црну Гору 1874. године и наводи неке разлоге његовог доласка. У вријеме ослободилачких ратова 1870-1878. Ненадовић се налазио при књажевом штабу, одакле је пратио догађаје на фронту и са фронта и слао извјештаје неким француским листовима. Црногорци су му у шали приговарали да су се његови стари бавили пушком и борбом, а он пером и писањем. Волио је Црну Гору и био је вољен, из милоште су га звали, па и сам књаз, „Србо”. Послије његовог одласка из Црне Горе, књаз је преко Симе Поповића изразио жељу да Ненадовић поново дође. Црногорска влада је намјеровала да га постави за министра просвјете. Ненадовић се није одазвао позиву, јер је примјеном члана 79. Закона о становницима Књажевине Србије било предвиђено губљење пензије у

случају прихватања посла у Црној Гори. Ненадовићев спис о Црној Гори и Црногорцима, на први поглед, даје утисак романтичног, а у суштини његово приказивање Црне Горе и Црногораца садржи много реалних елеманата. У књизи „О Црногорцима”, поред осталих, оставио је својеврсна свједочанства о Цетињу, Црној Гори и Црногорцима. Био је врло значајан културно-просвјетни мисионар у Црној Гори.

Књаз Никола је лично позвао Јована Сундечића за свог секретара. Дошао је 1864. године у Црну Гору и остао у њој непрекидно боравећи и амбициозно радећи десет година. Долазак за секретара био је за њега и признање и подстрек за рад. Врло се брзо одомаћио и изгубио обиљежје дошљака. Сундечић је дошао у Црну Гору као већ добро позната и истакнута личност политичког и јавног живота, као пјесник на врхунцу пјесничке славе. На Цетињу је 1865. године штампао збирку пјесама „Низ драгоцјеног бисера”, поему „Петровдан на Цетињу”, а исте године и поему „Крвава кошуља” са мотивом из црногорског живота. Његов рад, који је од посебног значаја, огледа се у уређивању и издавању листова и часописа. Послије Милаковићеве „Грлице”, која је излазила као годишњи календар (1835-1839), није било периодичне публикације у Црној Гори све до 1865. године, када је почео да излази годишњак „Орлић” који је уређивао Јован Сундечић. Седам књига „Орлића” даје најпоузданије податке и скоро је једини извор за културно-просвјетни рад и друге активности тога доба у Црној Гори. Сундечић је био власник и издавач првог седмичног црногорског листа „Црногорац”, који је покренут 1871. а чији је уредник био такође извањца Симо Поповић. Био је такође власник и издавач „Црногорке”, првог црногорског књижевног часописа. Касније је био уредник „Просвјете”, часописа Министарства просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе. Сарађивао је у листовима и часописима. Имао је заслуга и за црногорско школство, посебно за обнављање рада Богословије на Цетињу 1869. године. Био је велики поборник југословенства, а значајну улогу имао је и као званични дипломатски представник Цетиња. Блиско је и непосредно сарађивао са Николом I. Књаз га је понекад називао „Љутицом” због оштре и пргаве нарави.

Милан Костић, из Бечеја – Бачка, провео је у Црној Гори од друге половине 1869. до средине 1872. Као свршени студент кијевске Духовне академије спровео је у Црној Гори значајне образовне реформе. Један је од оснивача Богословије на Цетињу и творац њених нормативних аката. Радио је на отварању основних школа и њиховој организацији. Посебан му је допринос у набављању уџбеника и наставних средстава, бринуо се о школском надзору и усавршавању просвјетног кадра. Он је у својој књизи „Школе у Црној Гори” обрадио историју школства у Црној Гори тога периода. Помоћ у училима и наставним средствима тражио је и добијао са разних страна. Разбијао је фаму о школовању „никоговића”. Као образован човјек истовремено је обилазио и школе и сељач-

ка домаћинства, гдје је једнима и другима давао савјете, учитељима методска упутства, а сељацима савјете како наводњавати. Он, иако се није дуго задржао у Црној Гори, дао је значајан допринос као народни свјетионичар.

Симо Поповић дошао је у Црну Гору на позив књаза Николе 1870. године. Прије доласка био је познат као истакнути омладинац и звали су га „омладинским конзулом”. Тражио је више простора и више слободе за свој креативни књижевни и новинарски рад. „Идем у Црну Гору, у свету земљу...”, говорио је Поповић. Јануара 1871. године почео је излазити првијенац црногорског новинарства „Црногорац”. Књажевом иницијативом покренут је овај лист. На просвјету се гледало као на ново оружје. Књаз је говорио, да је увијек вјерово да је „перо снажније од мача”. Уређивао га је Симо Поповић. То је почетак црногорске журналистике. Уређивао је и „Црногорку”, књижевни прилог „Црногорца”. Углед листа и касније „Гласа Црногорца” били су међу најпопуларнијим, захваљујући Сими Поповићу. Био је врло повјерљив и омиљена књажева личност. Напредовао је, што је била природна посљедица његовог рада. Обављао је дужности гувернера Приморске области, министра просвјете, писао је и помагао другима у писању. Објавио је књигу „Опсада Никшића”, спјев од 12 пјевања са посветом књегињи Милени, и „Опсаду Бара” коју је посветио књазу. То није остало незапажено и без награде. Његови мемоари имају посебну историјску вриједност, јер су сачували аутентични дух времена.

Божо Новаковић из љубави према Цетињу и Црној Гори дошао је да ради и ствара у њој. Долази у вријеме (други пут) које је названо периодом „полета црногорске просвјете”. Новаковић даје значајан прилог том полету. Ради као професор средњих школа на Цетињу – Дјевојачким институту и Богословији. За њега се каже да је препородио школе у Црној Гори. Бавио се и новинарством и једно вријеме био је уредник „Гласа Црногорца”. Уређивао је и листове „Уставност” и „Цетињски вјесник”. То, додуше, није било његово професионално одређење, већ се новинарством бавио више аматерски и по вољи других. Његова професионална оријентација и животна преокупација био је и остао до краја наставно-васпитни рад. Он је радио и као професор и директор Цетињске гимназије, и вршио дужност ректора Богословско-учитељске школе. Извео је многе генерације и с правом је могао да каже, у одређеном времену: „Све што је данас у Црној Гори писмено, или је мој или мојих ђака ђак”. Био је учесник многих културних, патриотских и хуманитарних акција у тадашњој Црној Гори. Као доброг познаваоца народног живота користили су га Богишић, Матавуљ и други. По књажевом наименовању, Новаковић је постављен за предсједника цетињске општине. За четири године свог предсједниковања доста је урадио на свим секторима друштвеног живота.

Илија Беара – Задранин, млад, образован, пун енергије, одушевљен идејом југословенства, дошао је у Црну Гору, на Цетиње, 1870. године и остао у њој

све до своје трагичне смрти 1887. године. Заузимао је значајно мјесто у просвјети Црне Горе као васпитач седамнаест генерација. Запажен је не само као просвјетни радник него и као пољопривредник, гдје је својим савјетима и непосредним учешћем давао велики допринос. Имао је посебан смисао за практичну наставу. По записима савременика, „Беара је био човјек од знања, заноса, иницијативе и одговорности”. Послије дугогодишњег плодног рада на сектору културе и образовања као и пољопривреде, трагично је окончао живот, па му је речено на посљедњој ури: „Колико је покојник био јак својом интелигенцијом, толико је био нејак осјећањем и вољом”.

Јован Павловић, професор, новинар, публициста, поборник југословенске ослободилачке мисли, дошао је у Црну Гору 1878. године и провео у њој плодно радећи до смрти 1892. године. Позвао га је Симо Поповић по налогу црногорске владе. Први је директор Цетињске гимназије, дугогодишњи министар црногорске просвјете, уређивао је неколико година, поред „Гласа Црногорца” и „Црногорке”, „Зету” и „Просвјету”. Иницијатор је и активни учесник у стварању бројних културних институција и одређивању њихових физиономија, аутор је бројних студија из просвјетног рада и законских прописа у области просвјете и културе. Црногорској просвјети оставио је солидну основу; средње школе, благодарећи њему, добиле су европску физиономију. У црногорској културној историји остао је један од најзаслужнијих културно-просвјетних радника овога доба у Црној Гори, и то не само међу извањцима. Књаз га је цијенио и поштовао. Ево једног примјера који то свједочи. Приликом преноса костију Бранка Радичевића, на који је био позван књаз, многи би имали част да их књаз одреди да у име њега присуствују том чину. Сви су вјеровали да ће књаз одредити свог рођака, угледну личност, која је и сама била пјесник, Шака Петровића. Умјесто тога, он је одредио Јована Павловића.

Јован Љепава, из Пољица крај Попова поља, из Херцеговине, истакнути студент, патриота на дјелу, дошао је у Црну Гору 1881. године и у њој предано радио готово тридесет година. Био је наставник и директор Цетињске гимназије, наставник Дјевојачког института и ректор Богословско-учитељске школе, начелник Министарства просвјете и замјеник министра. Предавао је књажевим синовима Данилу и Мирку српски и руски језик. У недостатку уџбеника, писао их је из своје струке, за ученике средњих школа. Сарађивао је у црногорским листовима и часописима, бавио се књижевношћу и преводилачким радом и предано радио на зближавању Црне Горе и Херцеговине. Његова девиза као културно-просвјетног посленика била је: „Просвјетом слободи”. Колико је био познат у просвјети, а посебно вршећи дужност директора гимназије, говори забиљешка коју је написао др Перо Шоћ, који каже да је било ђачких родитеља који су питали по одласку из гимназије: „Ко је сада Љепава”. Дакле, рад Љепаве у Црној Гори био је разноврстан и плодан.

Стева Чутурила позвао је књаз лично, да дође на Цетиње за главног школског надзорника. Одазвао се позиву и дошао на Цетиње 1876. године. Прво је уређивао „Глас Црногорца”, који је био службени орган књажевске власти. Рат 1876-78. обуставио је рад школа, па се Чутурило прихватио тешких послова да школе обнови, да им створи услове за нормалан рад, да отвори нове и да ради на њиховој реорганизацији и реформи. Он то успјешно ради као главни школски надзорник. Набавља уџбенике и друге књиге, као и наставна средства. Пише уџбенике за основне школе и заузима прво мјесто у том послу. Написао је око 25 уџбеника и приручника за основне школе, што представља значајан стваралачки опус, достојан поштовања. Отишао је из Црне Горе ороноу и рањив, а није био лишен ни интрига.

Велики лирски пјесник српског романтизма, драмски писац, преводилац, есејиста, филозоф, новина и политичар, Лаза Костић гајио је јаку љубав према Црној Гори и њеној витешкој традицији. Послије ослободилачких ратова 1876-78. и територијалног проширења Црне Горе, књаз Никола је дошао на идеју да позове неколико учених извањаца, да би се унаприједила управна служба државе, као и послови просвјете и културе. Преко Јована Павловића позвао је Костића да дође на Цетиње. Књаз је сматрао да је Костић подесна личност за уредника листа, образован је човјек, добар новинар и популаран као књижевник. Дошао је на Цетиње 1884. године по трећи пут. Одмах му је повјерено уређивање „Гласа Црногорца”. Сарађивао је у црногорским листовима и часописима, јављајући се разним научним расправама, пјесмама и политичким чланцима. Није на књижевном плану постигао колико се од њега очекивало. Поред трагедије „Максим Црнојевић” написао је и објавио на Цетињу „Ускокову љубав”, написао је „Пролог Горског вијенца”, пјесму „На Грахову” и бројне политичке и разне научне расправе. Спада у ред првих критичара и преводилаца у Црној Гори. Костић је био миљеник двора. Перјаници су причали да је он једини човјек којега не пријављују књазу – улази кад хоће. То правило је раније важило само за два човјека – војводу Петра Вукотића, књажевог таста, и капетана барјактара Ђетка Пејовића, књажевог пашенога. Костићу су та врата све више била затворена, од сазнања да прави са Ивом Враном неке крилатице у којима исмијава понекад и двор. То је некада сметало, иако је у Црној Гори живио раскошни хумор. По одласку одржавао је везе са Црном Гором – њеним политичким представницима, а претежно са њеном културном јавношћу.

Симо Матавуљ је провео у Црној Гори двије деценије предано радећи. Радио је као наставник у цетињским средњим школама, али не са великом вољом и амбицијама. Једини посао у просвјети који је са великом вољом радио био је васпитање књажевих синова. У васпитно-наставном раду био је противник круте наставе. Његове амбиције су биле да буде уредник „Гласа Црногорца”, али му та жеља није испуњена. Њега је уређивачки посао привлачио из више разло-

га. Он би му омогућивао да испољи своје публицистичке способности, да има тјешње контакте са књазом, да шири популарност међу Црногорцима, а привлачила га је и већа зарада. Матавуљ је активно учествовао у раду на стварању културних институција, Цетињске читаонице, прикупљању прилога за „Зетски дом” и др. Матавуљ признаје да је много добио што је био у Црној Гори и о томе на једном мјесту каже: „Истина је то да сам ја у Црној Гори стекао мало имена и да сам цијењен био. Хвала нека је Богу и Црној Гори”. Матавуљ је ричјима сликао Црну Гору и њене људе и његово дјело представља значајно свједочанство једног времена. Мишљење о Црној Гори и њеним људима и приликама у њој он је знатно измијенио послије одласка из Црне Горе. Није, дакле, до краја био досљедан. Свакако, најзначајније од свега што је створио у Црној Гори су „Биљешке једног писца”, у којима је сликао људе и Црну Гору свога времена. По одласку из Црне Горе водио је једну некоректну кампању против књаза Николе, што је нарочито изражено у његовим успоменама „Десет година у Мауританији”.

Валтазар Богишић, Дубровчанин, рођен у Цавтату, научник свјетског гласа, министар црногорске правде, аутор „Имовинског законика”, заузео је значајно мјесто међу изваџцима и шире. На захтјев књаза Николе а по одобрењу руске владе, редовни професор Одеског универзитета др Валтазар Богишић почетком априла 1872. године дошао је у Црну Гору. Прихватио је понуђене задатке и обавезе у вези с писањем „Општег имовинског законика” за Књажевину Црну Гору. Богишић, који се прихватио тога посла, био је одличан познавалац свих модерних европских кодификација. Написао је велики број студија, расправа и чланака из области права. Приликом писања законика поклонио је значајну пажњу језику и стилу. Био је вјеран реформама Вука Караџића и Ђуре Даничића. Богишићев „Општи имовински законик” представља ремек-дјело законодавства уопште. Страни и наши стручњаци високо су га оцијенили. О овом Богишићевом дјелу др Нико С. Мартиновић, поред осталог, каже: „ОИЗ је за југословенско право исто што и 'Горски вијенац' за књижевност – велико културно наслеђе у коме се огледа снага и величина Југословена”. И даље: „Историја кодификације црногорског имовинског права је најљепше дјело братства и јединства Срба и Хрвата – као дјело правне историје”. Овај законик ступио је на снагу 1. јула 1888. године, и тешко је примјењиван, па зато књаз позива Богишића да поново дође у Црну Гору да организује судство и да уведе у живот ОИЗ. Богишић се послије пензионисања одазвао књажевом позиву и прихватио се мјеста министра правде, на коју дужност је послије значајних успјеха на оживотворењу правних прописа и правне регулативе поднио оставку фебруара 1899. године.

Било је још изваџаца који су долазили и извјесно вријеме боравили у Црној Гори обављајући разне послове из културно-просвјетне, политичке, здравствене

не и других дјелатности. Дјелатност неких од њих фрагментарно је позната, а о неким су написане и студије. Ту је била плејада врских учитеља, публициста и пјесника, лекара, урбаниста и других.

Били су они сви или скоро сви лично познати Николи I Петровићу, сви су били у непосредном контакту с њим, помагали и тражили помоћ, заједнички остваривали програме из скоро свих области друштвене дјелатности, водили међусобне дебате. Он је о њима доста рекао, а и они о њему. Црна Гора била је у њима и они у њој. Били су различитих стваралачких темперамената и способности и ентузијазма, али гледајући их у цјелини, може се рећи да су били свеобухватни и њихово дјеловање и остварења били су подређени општем циљу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

а) *Шћамїани извори – књиџе:*

1. Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, 1876.
2. Симо Поповић, *Мемоари*, I, Цетиње.
3. Марко Драговић, *Школе у Црној Гори*, Загреб, 1888.
4. Арсо Пејовић, *Из Црне Горе и Херцеговине*, Београд, 1896.
5. Никола Минић, *Країџак їрежлед рада на народном їросвешивању у Црној Гори 1860 до данас*, Цетиње, 1910.
6. Јован Сундечић, *Славосїјев на їрослави 200 їодишњице одкада у Црној Гори неїрекидно владају Пеїровићи*, Цетиње, 1896.
7. Сима Матавуљ, *Биљешке једноџ їисца*, Београд, 1923.
8. Љубомир Ненадовић, *О Црноџорцима*, Београд, 1929.
9. Лазар Петровић, *Двовјековна влада славне куће Пеїровића*, Цетиње, 1896.
10. Општи имовински закон за Књажевину Црну Гору, 1898.

б) *Уџбеници*

1. Стево Чутурило, *Чиїџанке и буквари*, Централна народна библиотека, Цетиње, II 1837.
2. Јово Љепава, *Теорија књижевносїи*, Цетиње, 1895.
3. Јово Љепава, *Лекције из иѕторије срїске књижевносїи*, Централна народна библиотека, Цетиње, I 373
4. Ђуро Поповић, *Чиїџанке за I, II, III и IV раз. основних школа*, Цетиње, 1897, 1898. и 1899, – ЦНБ
5. Ђуро Поповић и Јован Рогановић, *Земљойис Књажевине Црне Горе за III разред*, Цетиње, 1899.

в) *Часописи*

1. Годишњак „Орлић” за 1865, 66, 67, 68, 69, 70 и 1885. – ЦНБ Цетиње
2. Календар „Орао” за 1888 – Централна библиотека ЦНБ
3. Календар „Грлица” за 1889, 1890, 1891, 1896 и 1897 – ЦНБ
4. Календар „Ловћен” за 1902 – ЦНБ Цетиње

џ) *Штампа*

1. „Црногорац” 1871-1873.
2. „Глас Црногорца”
3. „Црногорка”
4. „Зета”
5. „Нова Зета”
6. „Просвјета” 1889-1901.
7. „Књижевни лист”
8. „Цетињски вјесник”

д) *Историографска лијерајура*

1. Академик Димитрије Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962.
2. Саво Брковић, *О постанку и развоју црногорске нације*, Титоград, 1974.
3. Бранко Бањевић, *Никола I Петровић*, Титоград, 1976.
4. Никола Шкерковић, *Црна Гора на освијку XX вијека*, Београд, 1964.

Ivan KUSTUDIJA, D. Sc.

NICHOLAS I PETROVIĆ AND “FOREIGNERS”

Résumé

A rich historical material and various literatures on Nicholas I Petrović provide a study of his life and the time he lived in. There are two periods strictly differentiated by the development of events in foreign policy. The first period of 1860-1903 treats the sovereign with the utmost appraisal, glorifying him and paying tributes to him. It is only after the year of 1906 that Montenegrin sovereign is revealed in an utterly tendentious and ignorant manner.

It can hardly be disputed that Nicholas I Petrović is an extremely interesting and outstanding personality of Montenegrin national history. He is a wise and gifted man, one of

great intuition, a very dynamic one, a man of strong will and great ambition, equally capable as a statesman, politician, army leader, warrior and a poet.

Throughout the period of King Nicholas' reign, where intermingled were the periods of peace and wars, vast economic, political, cultural and educational programmes and reforms were being pursued. Hence, the arrival of all those who wanted to offer their help in the overall renewal of the country, was greeted with enthusiasm. Montenegro was ready to open its borders to visitors – enthusiasts – creative people in the field of culture, education etc.

Many “foreigners”, the creative people who visited Montenegro from different Yugoslav regions, particularly Serbs from Serbia, Vojvodina, Dalmatia, Lika, Herzegovina, contributed largely to the cultural and overall revival of Montenegro. Some of them were recommended or invited or requested to come by Prince Nicholas personally or by others upon his approval, or by the Montenegrin Government. They used to stay in Montenegro for a shorter period of time, many of them decided to stay longer or even for life. People of different educational levels and political engagements – teachers, journalists, writers, poets, lawyers, city planners, physicians, experts in agriculture, they all occupied different positions, as that of high state officials, government officers, editors, rectors, principals or teachers in high schools, directors of health and cultural institutions, court teachers etc. Those among them who came into prominence were Ljubo Nenadović-Srbo, Jovan Sundečić-Ljutica, Milan Kostić, Simo Popović, Božo Novaković, Ilija Beara, Jovan Pavlović, Jovo Ljepava, Stevo Čuturilo, dr Laza Kostić, Sima Matavulj, dr Valtazar Bogišić, Luko Zore, a whole plead of famous teachers, publishers and poets (Pelagić, Kaćanski, Zmaj), health workers, city planners.

This work traces very close relations of these prominent workers with Nicholas I Petrović, frequent contacts they had, very friendly ties among them. Much about them was told and written by the Prince himself, as much was revealed about him by the visitors.